

Anàlisi psico(pato)lògica del neoliberalisme

Antoni Talarn Caparros¹

Resum

Assumint una concepció de l'ésser humà com a ésser essencialment desitjant s'analiza el funcionament del capitalisme actual. S'argumenta que el sistema neoliberal és una disfunció psicopatològica del capitalisme i que, com tota malaltia, acaba perjudicant la majoria de l'organisme social. El capitalisme sense cap mena de regulació, emmalalteix, deixa de ser eficaç i eficient. Es descontrola i es comporta com un nen petit avariciós, addicte, pervers, psicopàtic, violent i delirant. La crisi actual no és només una qüestió econòmica, ha estat producte de la *cobdícia* d'uns quants i de l'*avarícia* de molts. Des d'una òptica semblant estudiem el fenomen de la corrupció. La conclusió final és que tot això que estem patint, el sistema capitalista actual, la crisi i la corrupció, no deixen de ser, en el fons, problemes de tipus psicològic.

Paraules clau: Desig, avarícia, neoliberalisme, crisi, corrupció.

Per citar l'article: TALARN, Antoni. Anàlisi psico(pato)lògica del neoliberalisme. *Revista de Treball Social*. Col·legi Oficial de Treball Social de Catalunya, desembre 2013, nº 200, pàgines 69-77. ISSN 0212-7210.

Abstract

Current capitalism is analyzed assuming a conception of human beings as being essentially 'desiring beings'. We explain that the neoliberal system is a psychopathological dysfunction of capitalism and it ends up hurting most of the social organism, as every disease does. Capitalism without any regulation gets sick, ceases to be effective and efficient. It gets out of control and behaves like a little child: greedy, addict, perverse, psychopathic, violent and delirious. The current crisis is not only an economic issue; it is the result of the greed of a few and the avarice of many others. From a similar perspective, we study the corruption phenomenon. The final conclusion is that all of this we are suffering, the current capitalist system, the crisis and the corruption are, in essence, psychological problems.

Key words: Desire, avarice, neoliberalism, crisis, corruption.

¹ Doctor en Psicologia. Professor titular de Psicopatologia. Universitat de Barcelona. atalarn@ub.edu.

1. Introducció

Malgrat que no és gaire coneguda al nostre país, la *psicologia econòmica* és una disciplina que té una llarga tradició que s'inicia amb el mateix Adam Smith. Aquesta branca de la psicologia s'ocupa de l'estudi del comportament econòmic, tant individual com col·lectiu, en diferents contextos i en els seus components interactius, simbòlics i estructurals. La psicologia econòmica considera que en les qüestions crematístiques hi intervenen, com en tot el que fem les persones, variables d'ordre psicològic.

Efectivament, cal reconèixer que l'economia i l'ésser humà sempre han caminat de la mà. Des de l'origen de la humanitat i des de l'origen de cada individu, és a dir, tant ontogènicament com filogenèticament.

A *nivell ontogènic* resulta clar que en néixer, i també abans, experimentem dues sensacions diferents: *necessitat* o *satisfacció*; *manca* o *plenitud*. Sensacions que tenen a veure amb *tenir o no tenir recursos*. És a dir, que molt aviat tenim unes, per així dir-ho, certes nocions d'economia.

És en aquesta economia inicial que inaugurarem la *carència* i la *dependència*. Sense els altres moriríem en un tres i no res. Els altres ho *tenen tot* i nosaltres *res*; els altres *donen* i nosaltres *rebem*; els altres són *rics* i nosaltres *pobres*.

L'ésser humà és, doncs, per definició, un ésser *desitjant*, un ésser basat primordialment en el *desig*. Considerem que la paraula clau per entendre el que ens està passant avui dia, i potser el que ha passat al llarg de la història de la humanitat, és aquesta: *desig*.

Es podria pensar, però, que un cop satisfet el desig aquest es calma, i que quan

ens fem grans i implementem *l'ús de la raó*, aprenem a refrenar els nostres desitjos i a manar per damunt seu. Però això és veritat només en part i només per a alguns. L'ésser humà no només disposa de la raó per governar la seva vida. Viu també en el regne del simbolisme i la fantasia, i en aquest regne els desitjos no són mai del tot satisfets. Des del nostre punt de vista psicològic (no psicopatològic), el capitalisme arrencaria en aquest punt: *som éssers desitjants*.

Si ens ho mirem des de la *filogènesi*, cal recordar que vàrem passar de ser uns éssers caçadors i recol·lectors a ser una espècie *acumulativa*. Aquí el punt d'inflexió, segons sembla, va ser el descobriment de l'agricultura i de la ramaderia. Això va permetre canvis socials molt grans: assentament en un lloc fixe, increment de la natalitat, divisió del treball i, sobretot, *acumulació d'excedents*. Podem pensar, doncs, que, tot i que el capitalisme com a tal no apareix fins el segle XVII, *la tendència acumulativa* és molt anterior a aquesta data.

La conclusió que es deriva d'aquesta ràpida anàlisi evolutiva és que *som éssers desitjants, tant psíquica com socialment*. Sentim que ens calen recursos i tenim tendència a acumular recursos.

■ **La conclusió que es deriva d'aquesta ràpida anàlisi evolutiva és que som éssers desitjants, tant psíquica com socialment. Sentim que ens calen recursos i tenim tendència a acumular recursos.**

Establert aquest caràcter desitjant universal entren en joc dos sentiments molt

potents i que després ens donaran raó del perquè de les desviacions patològiques del capitalisme: *la cobdícia i l'avarícia*.

La cobdícia és el *desig de posseir*. Tot desig és *cobdiciós*, ja que el subjecte sent que li manca alguna cosa. *L'avarícia* és el desig de posseir però *acumulant i retenint per a un mateix*. *La cobdícia* tindria a veure amb la seguretat. Naixem indefensos i en notar-nos plens ens sentim millor. *L'avarícia* va més enllà. El nen és naturalment cobdiciós però ja de ben petit és també avariciós. Podríem pensar això en termes de *gana* i *voracitat*. La *gana* és *cobdícia*, desig que cal satisfer; la *voracitat* és *avarícia*, desig que no s'atura, que mai en té prou.

En aquest sentit el diner juga un paper molt sofisticat. El diner es pot transformar gairebé en qualsevol cosa. És, per tant, objecte de *cobdícia* i *avarícia* ja que ens permet obtenir pràcticament tot allò que volem.

Es diu molt sovint que som una societat molt consumista (Lipovetsky, 2006), i és cert, fins i tot en temps de crisi. Ferrero (2009) relaciona hàbilment el consumisme d'objectes materials amb el *fetixisme*. Defineix el fetitxe com un objecte carregat d'un poder que no té i que representa una absència, a més de ser un artefacte que té a veure amb la possessió. Posseir el fetitxe sembla voler dir la possessió del que el fetitxe representa.

Però com que tot fetitxe és la representació d'una absència, tard o d'hora acaba emergint allò real del fetitxe: darrere seu només hi ha un espai buit. Dit d'una altra manera: tot el consumisme (no *el consum*, que és un altra cosa) no és més que una

representació de les nostres mancances. Per això el consumisme mai no calma del tot el nostre desig.

2. Psicopatologia del sistema capitalista actual

Com que el capitalisme es basa en el desig i el desig provoca *cobdícia*, i fàcilment *avarícia*, el sistema cau molt sovint en la *patologia*. La malaltia del sistema capitalista és, en l'actualitat, el *neoliberalisme*.² El NL és com una mena de càncer del capitalisme.

Cal considerar que estem parlant d'un sistema, però darrere el sistema hi ha persones. El sistema no és viu per si mateix. El sistema capitalista actual el fem entre tots i podria ser millorable. Aquests trets patològics són el resultat de l'acció humana. Val a dir, però, que la ideologia neoliberal facilita que l'acció humana acabi produint aquests efectes.

Com que el sistema el fan les persones ens sembla apropiat parlar de *psicopatologia del sistema*. De fet la terminologia psicològica és abundant en el vocabulari dels economistes i per això sentim, tot sovint, expressions com ara: *els mercats estan enfòrics, es mouen amb nerviosisme o han perdut la confiança*.

De la mateixa manera que podríem dir, per entendre'ns, que la psicopatologia de les persones es dona quan aquestes perden el seu equilibri mental, podríem parlar de la *patologia d'un sistema* quan aquest perd l'equilibri i es mostra desfermat, incontrolable o perjudica la majoria. El sistema emmalalteix, per dir-ho així. El NL

² NL en endavant.

cau en excessos que són perjudicials per la majoria, hi cau molt sovint i amb molta intensitat.

Els símptomes que indiquen el desequilibri serien els següents:

1. El NL fomenta que moltes persones mostrin una conducta que podríem qualificar d'*addictiva*. Són com *toxicòmans dels diners*. Tot addicte té alguns mecanismes bàsics, a saber: A) Atorga a l'objecte de la seva addicció un *valor enorme* (ja sigui la droga, la compra, el treball o els diners); B) Té *tolerància*, és a dir, cada vegada necessita més dosi per sentir-se a gust; c) Té *dependència*, no pot passar sense allò. D) Té *obsessió*, no pot parar de pensar en allò que li cal; E) Té *pèrdua de control*, no es pot limitar, no pot resistir la temptació; F) Fa *negacions*, és a dir, nega que tingui un problema. Potser no es forassenyat pensar que aquells que viuen segons aquest sistema fan exactament el mateix. Molts casos de corrupció, o sigui moltes persones corruptes, operen amb aquestes premisses.
2. El NL és *pervers*. En psicologia anomenem *perversió* a una forma de relació on l'altre no és vist com una totalitat sinó de manera fragmentària. S'entendrà millor si posem l'exemple d'una relació sexual perversa. En aquest tipus de relació A no té interès en B com a persona sinó com a *objecte*, i no pas com a *objecte sencer*, en la seva totalitat, sinó només en *alguna part de l'objecte*. Al NL li passa el mateix. No té interès en les persones, només té interès en els diners, el consum i el guany. Exemples no en falten: desnonaments, retallades en serveis bàsics, de la *Llei de Dependència*, etc.

3. El NL és *narcisista, psicopàtic i violent*. El *narcisista* està centrat només en ell mateix. No veu més enllà. Diem que algú és un *psicòpata* quan no té la més mínima capacitat de posar-se en el lloc de l'altre, quan no té empatia, quan no té angoixa ni sentiment de culpa o vergonya. I, per últim, diem que algú és *violent* quan s'imposa als altres per la força (*bruta o simbòlica*). No és una actitud narcisista dir, com sentim tan sovint, que no hi ha alternatives al sistema actual? Què podem dir dels governants que retallen les pensions? La gana al món és un acte de violència. Si hi ha gana és per falta d'empatia, no pas per falta d'aliments.
4. El NL té *trets psicòtics*. La psicosi es caracteritza, entre altres coses, perquè en alguns moments de la vida del pacient impera la irracionalitat. En el NL la irracionalitat és omnipresent. Per exemple quan es proposa un creixement sostingut i, per tant, sense límits. Això és com un *pensament delirant megalomaniac* podríem dir: *creixerem sempre, res no s'esgotarà, trobarem la solució per a tot*. Hi ha persones amb deliris megalomaniacs que es pensen que són molt poderosos i res els podrà aturar, el NL fa el mateix. Però l'activitat delirant no és l'únic signe d'irracionalitat que mostra el sistema. N'hi ha d'altres, a saber:
  - A) *No aprèn de l'experiència*. Per exemple: el capitalisme no sembla haver après res de les crisis anteriors, com la del 1929 o fins i tot la de les tulipes del 1637. Un altre exemple: sabem que les agències de qualificació varen ser responsables de la crisi en mentir descaradament sobre el valor real de certs productes financers.

Però aquestes agències continuen treballant com si res no hagués passat.

- B) *No fa previsions, només pensa a curt termini.* Només així es pot entendre que es dediquin pocs fons a educació i recerca. Això serà una condemna per al dia de demà, però ara sembla que tot va bé si es compleixen els objectius de dèficit. Un altre exemple: a Espanya, durant uns anys, es van construir més pisos que als EUA.
- C) *Rebutja la realitat de manera grollera.* Tot i que el planeta s'esgota es proposa un augment del consum. S'exporta un model fracassat a altres indrets. Es globalitza un model malalt. Els més rics són els que menys impostos paguen: les rendes de la SICAV paguen un 1%, la resta paguem entre un 15 i un 30%. D'altra banda, l'economia especulativa és 10 vegades superior a l'economia real. Oliveres (2009), Ramonet (2009) i Verdú (2009) coincideixen en la idea que la crisi financera és la conseqüència de la *desaparició dels diners* i no la desaparició del diner l'efecte de la crisi financera. La virtualització del diner és, en part, la responsable de la situació actual, ja que el 90% dels capitals que circulen pel món són transaccions que no es corresponen amb mercaderies. No és això un bon exemple de funcionament en procés primari?
- D) *No s'immuta per les contradiccions.* Es manté el mite que el mercat és lliure, però això no és cert, tots sabem que la presència d'oligopolis altera la relació oferta/demanda i manipula els preus. També es continua afirmant que els mercats s'autoregulen,

tot i que ara estem patint les conseqüències d'aquesta mentida. Es rescaten bancs però el crèdit no flueix. Ningú no sembla immutar-se. Sembla ben clar que el capitalisme no té capacitat de reflexió, ni d'autocrítica.

- E) *Fanatisme i radicalisme.* Tot allò que estigui en contra de les lleis del capitalisme és vist com una bajanada o antisistema. Sembla que s'ofengui una *feo* que es perpetri un *crimental* (Orwell, 1949) El mercat és com un déu, una mena de *religió terrenal*. Ignacio Ramonet (1988) parla de *pensament únic*, aquell que és inqüestionable.

La conclusió a què podem arribar és molt senzilla: el capitalisme sense cap mena de regulació, emmalalteix. Deixa de ser eficaç i eficient. Es descontrola i es comporta com un nen petit avariciós, addicte, pervers, psicopàtic, violent i delirant. El NL fomenta una societat que sovint funciona amb arrogància, grandiositat, ambició desmesurada (*avarícia*), i sense empatia amb els més febles.

3. La crisi actual

Tots coneixem, més o menys, com va començar aquesta crisi. En la causa més immediata tenim les *hipoteques subprime*. Els bancs, per guanyar més i més (*avarícia*) donaven préstecs a dojo, es quedaven amb poc capital i revenien el deute a tercers, i així sense solució de continuïtat. Al final el que hi havia en joc era un *capital virtual*, no *real*. Mentrestant, les agències de qualificació mentien descaradament sobre el valor dels actius en joc.

Per tant, es pot afirmar que *la crisi és producte d'un desig desfermat, de l'avarícia d'uns*

quants. La irracionalitat impera quan es passa d'una economia real a una *economia de casino* (Barberà, 2013).

Ara bé, dit tot això, cal repensar si la crisi és només responsabilitat d'uns quants. Fins a quin punt alguns hi hem col·laborat? La resposta és que molts, a la nostra manera, hi hem col·laborat.

■ No pot ser d'altra manera ja que aquests trets que hem comentat (*irracionalitat, addicció, perversitat, psicopatia i violència, que configuren el NL, i per tant la crisi actual*) en realitat són universals.

No pot ser d'altra manera ja que aquests trets que hem comentat (*irracionalitat, addicció, perversitat, psicopatia i violència, que configuren el NL, i per tant la crisi actual*) en realitat són universals. El que no és universal és que es desfermin amb tanta *frequència, duració i intensitat* com ha passat en aquesta crisi i en aquest sistema. Però cal assumir que, a un nivell més moderat, formen part de la naturalesa del psiquisme humà (en la nostra cultura) de la mateixa manera que ho fan l'amor, la creativitat, la curiositat o la sociabilitat.

Perquè és produeixi un fenomen tan enorme com el NL i la seva crisi cal la participació de moltíssima gent, no només dels dirigents econòmics o dels *brokers* embogits. Podríem dir el mateix d'altres fenòmens humans. La *religió* no és només cosa de predicadors i profetes; la *guerra* no depèn només de l'acció de polítics o la passió per el *futbol* no rau, únicament, en el fet que els jugadors ho fan molt bé. Quan un fenomen és tan enorme cal su-

posar que apel·la a quelcom que ens és inherent en certa mesura, a quelcom que és molt humà, a quelcom en què d'una manera o altra tots hi participem. La *religió* es basa en la necessitat humana de transcendir i superar la mort; la *guerra* en l'agressivitat que ens és pròpia com a espècie; la passió pel *futbol* en la necessitat d'identificar-nos amb herois i lluitadors.

Si parlem de la crisi com a fenomen humà hem de poder reconèixer que molts hi hem col·laborat. Quan diem molts ens referim especialment a la *classe mitjana*. Pensem que els més pobres difícilment hi podien participar. Ara bé, això no vol dir que no hi hagi diferents *graus de responsabilitat*. No és el mateix el *gran de responsabilitat* d'un polític, d'un empresari, d'un director de banc o d'un especulador, que el de un ciutadà de classe mitjana.

Tal com diu Vicente Verdú (2009):

¿Cómo sería posible aislar la disfunción del sistema capitalista de todas sus conjunciones, trenzados y adherencias al resto de los demás órganos del sistema político, moral, religioso, azaroso o sexual? ¿Cómo ignorar, a estas alturas, que el sistema capitalista se confunde con el alma de lo más real, físico y espiritual? (pág. 13). En consecuencia, la discusión profesional sobre la naturaleza de los activos y las subprimes acaba siendo una polémica parcial dentro de un problema de envergadura ética, psíquica y neurótica... (pág. 17). La verdad es que los mercados financieros, lejos de ser monstruos que deberían ser devueltos a su gruta, son espejos de la humanidad y cada hora de cada día revelan la forma en que nos imaginamos a nosotros mismos y el mundo que nos rodea (pág. 18). No es la primera ocasión, ni será la última, en que el impulso especulativo caracteriza una

época, ya sea la fiebre del oro, la expansión ferroviaria, o la enforia del petróleo. Las sucesivas crisis económicas de la historia poseen rasgos comunes emparentados con la furia, el afán de aventura, la ilusión por enriquecerse de golpe y los volubles enredos de la razón. Pero para que una burbuja financiera se forme no basta con el ansia y la astucia del especulador, sino que es indispensable la colaboración entusiasta de mucho público (pág. 74).

D'acord amb aquest autor considerem que la idea que hi ha bons i dolents, víctimes i culpables, és veritat però no tota la veritat. És massa senzilla per explicar un fenomen com el NL i la seva crisi. Fer-ho només amb aquests conceptes seria com explicar el nazisme dient que els alemanys van ser dolents o explicar que l'Àfrica és pobra perquè hi fa molta calor; ens cal una mica més de profunditat argumental.

Cal pensar, doncs, que en la mentalitat humana desitjant el sistema capitalista hi ha trobat un espai molt gran, gairebé tots volem consumir, tenir de tot, anar de pressa, estar segurs, guanyar més, comprar barat i vendre car.

Dit això, la conclusió és clara: la crisi actual no és només una qüestió econòmica, ha estat producte de la *cobdícia* d'uns quants i de l'*avarícia* de molts. Ha estat producte de la corrupció del capitalisme, un sistema que, com hem dit, és molt fàcil que emmalalteixi perquè conté la llavor que permet desfermar el desig.

4. La corrupció

Si acceptem la premissa de partida que diu que *tots som éssers desitjants*, també es podrà acceptar que a vegades fem trampes o mentim per satisfer els nostres desitjos.

■ **Quan el desig fa servir mètodes il·lícits per satisfer-se es produeix el fenomen de la corrupció. La deshonestedat, la il·legalitat, la mentida, l'opacitat i la trampa són els mitjans que el desig avariciós troba per satisfer-se i que configuren la corrupció.**

Quan el desig fa servir mètodes il·lícits per satisfer-se es produeix el fenomen de la corrupció. *La deshonestedat, la il·legalitat, la mentida, l'opacitat i la trampa* són els mitjans que el *desig avariciós* troba per satisfer-se i que configuren la corrupció.

Per això la corrupció es troba gairebé en tots els àmbits de la vida. En l'*econòmic* (empresaris i treballadors que fan trampes, estafes); en el *polític* (adjudicacions irregulars, sous en negre, tràfic d'influències); en l'*esportiu* (dopatge, partits amanyats per les apostes); en els *mitjans de comunicació* (mentides, mitges veritats, ocultacions); en el *científic* (dades falses, enganys de la indústria farmacèutica) i en molts d'altres. Naturalment el que estem dient *no justifica* la corrupció. Tan sols intentem mostrar amb quina facilitat es pot produir.

Les variables de l'equació de la corrupció són de dos tipus: *circumstancials* i *psicològiques*. Les circumstancials són: *poder, oportunitat i impunitat*. Les psicològiques són: *narcisisme i cinisme*.

Poder i corrupció és molt fàcil que vagin de la mà, ja que el poder dona, molt sovint, l'oportunitat. Un altre aspecte que facilita la corrupció és la impunitat. És obvi que a Espanya el sistema judicial no funciona. En tots els anys de democràcia els

polítics espanyols no han fet res perquè tinguem un sistema judicial eficaç, que actuï com una mena de *superjo extern* de veritat.

Donats el poder, l'oportunitat i la impunitat entra en joc el narcisisme. Sainz (2013) assenyala que el poder atrau les personalitats narcisistes. Cal ser un gran narcisista per menysprear l'altre i sentir-se autoritzat a fer qualsevol cosa. Cal ser un narcisista per pensar que ningú s'adonarà de les teves accions i que ningú no t' enxamparà mai. Aquí actua també el cinisme. Cinisme vol dir *poca vergonya en l'acte de mentir*. Cinisme també vol dir *interpretar un paper que és fals*.

Quan totes aquestes variables es combinen i entren en joc trobem l'empresari, el polític, el dirigent o el personatge públic amb actes de corrupció que ens poden costar d'entendre. Sovint són persones que ja gaudeixen d'un estatus privilegiat a nivell social i econòmic. *No els falta res*, podríem dir. Tenen salut, família, reben honors, viuen en cases luxoses, tenen reconeixement social i mediàtic. Ens podríem preguntar, per dir-ho així: *què més necessiten?* O allò de: *per a què en volen més?*

Sens dubte l'avarícia hi juga un paper fonamental en el seu desgavell de desig. Així, podem considerar la corrupció dels poderosos com *un estat alterat de consciència* i un *fenomen regressiu* amb forma de *voracitat* sense control. La raó deixa de manar i es confon *poder* amb *omnipotència narcisista*.

5. Conclusions

No és només la crisi el que ens afecta. És la crisi i el mateix sistema al que semblem destinats.

Tots pensem en els aturats, però també podem considerar el que els passa als

que encara tenen un lloc de treball. Sennet (2006) diu que l'ideal cultural del nou capitalisme és perjudicial per molta gent. Abans la feina representava una plataforma en la que la persona es podia assentar, desenvolupant el seu talent i un compromís a llarg termini. Avui, en les estructures flexibles i canviants de la nova economia, se'ns demana que ens vinculem a curt termini, que improvisem contínuament i que ens reciclem de manera permanent. En un món laboral tan canviant i exigent el *fantasma de la inutilitat* (Sennet, 2006) afecta vells de 40 anys, les habilitats dels quals es consideren ja obsoletes. El servei, l'antiguitat o l'experiència no són valorats com abans. El joves resulten més barats, flexibles, mòbils i menys problemàtics. Aquesta dinàmica col·loca en situació de risc una part molt important de la població, sobretot la classe mitjana i els treballadors qualificats. La crisi ha empitjorat aquestes condicions, ja funestes de per sí, i condemna milions de treballadors d'arreu del món al patiment i a la precarietat.

D'altra banda tot apunta a un veritable desmantellament de l'Estat del Benestar i a una sortida de la crisi que donarà com a resultat una societat semblant a la d'alguns països sud-americans: rics i pobres amb una classe mitjana molt ofegada.

I tot això que estem patint no deixen de ser, en el fons, problemes de tipus psicològic. Situacions derivades de comportaments que, al seu torn, esdevenen el producte d'actituds psicològiques profundes, basades en un desig avariciós i des preocupat vers els altres.

La pregunta que hom es formula, *què podem fer per canviar tot això?*, la deixarem pendent per a un treball posterior.

Bibliografia

- BARBERÀ, J. *S'ha acabat el bròquil*. Barcelona: B.S.A., 2013. ISBN: 978-8466652810.
- FERRERO, J. *Las experiencias del deseo. Eros y misos*. Barcelona: Anagrama, 2009. ISBN: 978-8433962911.
- LIPOVETSKY, G. *Le bonheur paradoxal*. Paris: Gallimard, 2006. Traducció castellana: *La felicidad paradójica. Ensayo sobre la sociedad de hiperconsumo*. Barcelona: Anagrama, 2007. ISBN: 978-8433962669.
- OLIVERES, A. *En qué mundo vivimos*. Barcelona: Icaria, 2009. ISBN: 978-8498880854.
- ORWELL, G. *Nineteen Eighty-Four*. Londres: Secker & Warburg, 1949. ISBN: 1-59540-432-5.
- RAMONET, I. (1998). "El pensamiento único", en Le Monde Diplomatique (Ed): *Pensamiento crítico vs. pensamiento único*. Madrid: Debate, 1998. Pàg. 15-17. ISBN-978-8483061046.
- RAMONET, I. *La crisis del siglo*. Barcelona: Icaria, 2009. ISBN: 978-8498881127.
- SAINZ, F. *Comunicació personal*. 2013.
- SENNET, R. *The culture of new capitalism*. New Haven: Yale University, 2006. Traducció castellana: *La cultura del nuevo capitalismo*. Barcelona: Anagrama, 2006. ISBN: 978-8433962447
- VERDÚ, V. *El capitalismo fune-ral. La crisis o la tercera guerra mundial*. Barcelona: Anagrama, 2009. ISBN: 978-8433962935